

dr Katarzyna Wałęcka-Matyja

Institut Psychologii

Uniwersytet Łódzki

**Psychologiczne aspekty procesu wychowania dzieci
w środowisku rodzin zastępczych.
Działania wspierające rodziny zastępcze
- projekt Family Learning in Foster Families**

1. Wprowadzenie

Większość przedstawicieli nauk społecznych prowadzących badania nad rodziną potwierdza pogląd, że prawidłowo funkcjonująca rodzina stanowi naturalne, a także konieczne i niezastąpione środowisko życia człowieka, szczególnie w okresie wczesnej ontogenezy (Rostowska, 2009; Harwas-Napierała, 2010). Nauka w tej kwestii jest kompatybilna z dominującym poglądem społecznym krytycznie odnoszącym się do tradycji domów dziecka. Dla dzieci rodzina prawidłowo realizująca przynależne jej funkcje, w której panuje miłość, zgoda oraz wzajemna troska o siebie jest gwarantem środowiska stymulującego i wspierającego rozwój. Podkreśla się, że proces wychowania w środowisku rodzinnym cechuje naturalność, gdyż oddziaływania na młodą jednostkę odbywają się najwcześniej, najczęściej, najdłużej i w sposób ciągły, w sytuacjach życia codziennego. W rodzinie dziecko uczy się kontaktu emocjonalnego najpierw z matką, a potem nawiązuje kolejne relacje społeczne oraz zdobywa pierwsze doświadczenia w zakresie współżycia z innymi ludźmi. Rodzina stanowi dla niego grupę odniesienia, z którą może się silnie identyfikować oraz w dużej mierze ma wpływ na kształtowanie jego rozwoju społecznego i osobowościowego (Bronfenbrenner, 1976; Rostowska, 2009).

Niestety, coraz więcej dzieci jest wychowywanych w rodzinach, które nie są w stanie zapewnić im nawet podstawowych warunków prawidłowego rozwoju. Problem ten dotyczy zarówno rodzin pełnych, które mogą być dotknięte permanentnymi konfliktami między członkami rodziny czy powszechnie występującymi negatywnymi zjawiskami społecznymi, np. alkoholizm, przemoc, bezrobocie, jak również rodzin o zróżnicowanej strukturze, jak np., rodziny monoparentalne czy zrekonstruowane (Wałęcka-Matyja, 2009). Zaznacza się jednak, że nie jest to cecha tylko współczesnych czasów. Zjawisko pozbawienia pewnej grupy dzieci właściwej opieki rodzinnej występowało w każdej epoce historycznej. Jednak to, co aktualnie zwraca uwagę przedstawicieli nauk społecznych i humanistycznych, to fakt wzrastania liczby osieroconych biologicznie czy społecznie dzieci oraz niedostateczne w stosunku do potrzeb oraz możliwości społeczeństwa poradzenia sobie z tą sytuacją. Analizując dane statystyczne opracowane przez Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej można zauważyć rosnącą od 2005 roku do roku 2011 liczbę dzieci umieszczanych w rodzinach zastępczych, głównie spokrewnionych z dzieckiem (tabela 1). Zmiany w liczebności grup dzieci objętych pieczęią zastępczą wynikają z kilku przyczyn, wśród których należy wymienić reorganizację systemu prawnej kwalifikacji poszczególnych przypadków oraz zjawisko „ujemnego przyrostu demograficznego” w większości roczników. Znaczenie ma też stały wzrost

kompetencji służb pomocy społecznej. Ponadto świadomość społeczeństwa w zakresie obowiązków władz publicznych w stosunku do dzieci, którym należy zapewnić pomoc w charakterze rodziny zastępczej powoduje, że dzieci które do tej pory „uciekały” statystykom są w nich wykazywane.

Tabela 1. Liczba dzieci w różnych typach rodzinnej pieczy zastępczej w latach 2005-2013

Lata	Liczba dzieci w rodzinach zastępczych			Liczba dzieci w rodzinnych domach dziecka
	spokrewnionych z dzieckiem	niezawodowych	zawodowych	
2005	46261	9219	3865	-
2006	46831	9661	5062	-
2007	48488	10198	6313	-
2008	48450	10143	7433	-
2009	48111	9852	8013	-
2010	47981	9809	8617	-
2011	47907	9763	9301	-
2012	33769	16383	6454	1476
2013	33306	16431	6727	2106

Źródło: Opracowanie własne na podstawie raportu Departamentu Polityki Rodzinnej MIPS

(<http://www.mpips.gov.pl/wsparcie-dla-rodzin-z-dziecmi/opieka-zastepcza-nad-dzieckiem/dane-statystyczne>)

Choć od lat poszukiwane są formy rozwiązań, które zapewniłyby osieroconym i opuszczonym dzieciom prawidłowe warunki życia i rozwoju, to nie wypracowano dotąd w pełni satysfakcjonującego rozwiązania tego, jakże ważnego w perspektywie przyszłości społeczeństwa problemu. W obliczu dużej liczby zaniedbanych dzieci rodzina zastępcza, jako jedna z form wychowania, najbardziej zbliżona swym charakterem do rodziny naturalnej, stanowi preferowane ogniwo w systemie opiekuńczo-wychowawczym. W świetle Ustawy z dnia 9 czerwca 2011 r. o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej (Dz.U. Nr 149 poz. 887 ze zm.) pieczę zastępczą można podzielić na dwie formy: *instytucjonalną i rodzinną*.

Instytucjonalna piecza zastępcza jest sprawowana w formie: placówki opiekuńczo-wychowawczej, regionalnej placówki opiekuńczo-terapeutycznej, interwencyjnego ośrodka preadopcyjnego. Z uwagi na fakt, iż większość dzieci pozbawionych opieki rodziny naturalnej objęta jest rodzinną pieczę zastępczą (Mickiewicz, 2013; Kalus, 2014) poniżej zostaną omówione formy rodzinnej opieki zastępczej, w ramach której można wyróżnić rodziny zastępcze: spokrewnione z dzieckiem, niezawodowe, zawodowe oraz rodzinny dom dziecka.

Rodziny spokrewnione z dzieckiem tworzy rodzeństwo dziecka lub jego wstępni (dziadkowie, pradiadkowie). Jeśli chodzi o pozostałe dwa rodzaje rodzin – *niezawodową i zawodową*, ustawodawca ograniczył liczbę dzieci, które mogą w nich przebywać do nie więcej niż trzech. Wyjątek stanowi potrzeba umieszczenia w rodzinie rodzeństwa. Wyrażenie zgody rodziny zastępczej oraz uzyskanie pozytywnej opinii koordynatora rodzinnej pieczy zastępczej umożliwia umieszczenie w tym samym czasie większej liczby dzieci.

Rodziny zawodowe dzielą się na pełniące *funkcję pogotowia rodzinnego i specjalistyczne*. Rodzina pełniąca funkcję pogotowia rodzinnego ma charakter głównie interwencyjny, a pobyt dzieci w tej rodzinie

powinien być krótkotrwały (tj. nie dłużej niż okres czterech miesięcy). Zasadą jest, iż w tego typu rodzinie zastępczej umieszcza się dziecko do czasu unormowania jego sytuacji.

W rodzinie zastępczej zawodowej specjalistycznej umieszcza się głównie dzieci posiadające orzeczenie o niepełnosprawności, dzieci umieszczone w pieczy zastępczej w ramach postępowania sądowego w sprawach nieletnich oraz małoletnie matki z dziećmi.

Rodzinny dom dziecka może przyjąć łącznie nie więcej niż ośmioro dzieci. W przypadku, gdy istnieje konieczność umieszczenia w nim rodzeństwa, za zgodą prowadzącego rodzinny dom dziecka oraz po pozytywnej opinii koordynatora z powoływanoego z ramienia ośrodka pomocy społecznej możliwe jest umieszczenie większej liczby dzieci (Mickiewicz, 2013). Poniżej przedstawiono liczbowy rozkład poszczególnych kategorii rodzinnej pieczy zastępczej w Polsce na przestrzeni ostatnich lat.

Tabela 2. Liczba rodzin zastępczych z podziałem na poszczególne kategorie w latach 2005-2013

Lata	Liczba rodzin zastępczych			Liczba rodzinnych domów dziecka
	spokrewnionych z dzieckiem	niezawodowych	zawodowych	
2005	35592	5790	625	-
2006	36394	6054	885	-
2007	36788	6267	1102	-
2008	36880	6326	1321	-
2009	36762	6200	1483	-
2010	36673	6242	1674	-
2011	36701	6227	1906	-
2012	25836	12162	1843	228
2013	25842	12182	1906	330

Źródło: Opracowanie własne na podstawie raportu Departamentu Polityki Rodzinnej MIPS (<http://www.mpips.gov.pl/wsparcie-dla-rodzin-z-dziecmi/opieka-zastepcza-nad-dzieckiem/dane-statystyczne>)

Analizując zwarte w tabeli 2 dane można zauważyć, że najczęściej występują rodziny spokrewnione z dzieckiem. Wielu autorów wskazuje, że jest to dominujący w strukturze rodzin zastępczych typ rodziny, stanowiący zmienną determinującą wyraźne zależności (Joachimowska, 2001). Opiekunowie zastępczy spokrewnieni w porównaniu do opiekunów niespokrewnionych mają odmienną motywację do objęcia dziecka pieczą zastępczą. Częściej niż w grupie rodzin niespokrewnionych głównym motywem było poczucie moralnego obowiązku, silne więzi emocjonalne, chęć stworzenia normalnej rodziny dziecku, które znalazło się w trudnej sytuacji losowej. Zaś w grupie rodzin niespokrewnionych dominujące motywy określane były jako chęć zaopiekowania się dzieckiem, być może połączona z późniejszą adopcją. Nie należy też wykluczać motywów ekonomicznych czy potrzeby spełnienia społeczno-zawodowego przez rodziców zastępczych. Ponadto opiekunowie dzieci z rodzin zastępczych spokrewnionych dostrzegają mniej kłopotów opiekuńczo-wychowawczych z dzieckiem niż rodzice zastępczy niespokrewnieni oraz w zróżnicowany sposób rozwiązują sytuacje konfliktowe z dziećmi. Wynikać to może z faktu, że opiekunowie zastępczy spokrewnieni z dzieckiem to często krewni bliżsi

bądź dalsi, którzy inaczej interpretują pojęcie trudności, zaś do podopiecznego mają zazwyczaj bardziej emocjonalne podejście, w związku z czym nie chcą i często nie dostrzegają lub lekceważą problemy, nawet jeśli one się pojawiają (Ruszkowska, 2013). Za instytucją rodziny zastępczej spokrewnionej z dzieckiem przemawia też odwieczna, dobra tradycja.

Mniejsza liczba rodzin niezawodowych i zawodowych zastępczych świadczy o ich niższej popularności. Stosunkowo najmniej licznie reprezentowane są rodzinne domy dziecka, choć widać, że ich liczba zwiększyła się w 2013 roku w porównaniu do 2012 roku. Niebagatelną kwestią w tej materii są warunki finansowo-prawne, ale ich analiza wykracza poza podjęty temat pracy.

W myśl głównych tez psychologii ekologicznej (Bronfenbrenner, 1976; Tyszkowa, 2009) dzieci umieszczane w rodzinach zastępczych mają jednocześnie dwa znaczące dla ich rozwoju środowiska, tj. środowisko rodziny naturalnej oraz środowisko rodziny zastępczej. Zaznacza się, że mogą się one skrajnie różnić od siebie pod względem uznawanych norm, wartości, stylu życia itp. Ponadto dla przebiegu procesu wychowania nie są bez znaczenia oddziaływania o charakterze edukacyjnym pracowników socjalnych, pracujących z rodzinami na rzecz dziecka. Zatem w systemie rodzinnej opieki zastępczej można odnaleźć specyficzną konstelację relacji osób dorosłych z dzieckiem w środku. Współpraca na rzecz dobra dziecka obejmuje zaangażowanie trzech grup, tj. rodziców zastępczych, rodziców naturalnych oraz pracowników socjalnych. Sytuacja ta wyznacza dziecku swoistą sytuację psychologiczną oraz charakterystyczny dla rodziny zastępczej przebieg procesu wychowania. Z uwagi na rosnącą liczbę dzieci objętych pieczą zastępczą uzasadnione jest dokonanie analizy psychologicznej uwarunkowań i przebiegu procesu wychowania dziecka objętego pieczą zastępczą.

2. Proces wychowania w ujęciu psychologicznym

Wychowanie stanowi wysoce złożony proces, który dokonuje się na przestrzeni wielu lat i zdeterminowany jest różnorodnymi czynnikami. Człowiek w toku swego życia podlega oddziaływaniom wielu różnych środowisk społecznych, a w ich ramach - środowisk wychowawczych, wśród których podstawowa rola przypada rodzinie i szkole (Przetacznik - Gierowska, Włodarski, 2002).

W literaturze przedmiotu wyróżnia się dwa podejścia do procesu wychowania, tj. wąskie i szerokie. *Wychowanie* w znaczeniu wąskim odnosi się do oddziaływań na sferę afektywną człowieka, jego system wartości, osobowość. W znaczeniu szerokim *pojęcie wychowania* określane jest jako całokształt oddziaływań wychowawców i środowiska na jednostkę lub grupę (Przetacznik - Gierowska, Włodarski, 2002).

W pracy przyjęto, że *wychowanie* to złożony system działań, podejmowanych przez osoby o przypisanej społecznie roli wychowawcy względem drugiej osoby, o społecznie przypisanej roli wychowanka, lub względem jej otoczenia, z intencją wywołania zmiany zgodnej z założonym programem (Brzezińska, 2000). W literaturze przedmiotu można wyróżnić różne rodzaje procesu wychowania w zależności od przyjętych kryteriów, do których zalicza się: intencjonalność oddziaływań wychowawczych, wiek rozwojowy, na który przypadają oddziaływania wychowawcze, charakter wpływów wychowawczych, metody oddziaływań wychowawczych, typ wartości przekazywanych w procesie wychowania oraz rodzaj wpływu wychowawczego. Poniżej omówiono poszczególne rodzaje wychowania.

Oddziaływania wychowawcze mogą mieć charakter *zamierzonych* (świadomych) i *niezamierzonych* (nieświadomych). Oddziaływania świadome związane są z działaniem rodzica (wychowawcy) zgodnie z założonym programem, który wynika z przyjętych lub narzuconych przez niego wartości. Natomiast nieświadome oddziaływania wychowawcze dotyczą sytuacji, gdy rodzic (wychowawca) nie zakłada wprowadzenia zmian w zachowaniu dziecka (wychowanka), a one jednak następują pod wpływem procesu modelowania czy identyfikacji z rodzicem (wychowawcą) (Przetacznik -Gierowska, Włodarski, 2002).

Wychowanie może być ujmowane jako działanie *permanentne*, kiedy zachodzące oddziaływania dotyczą rozwoju dzieci i młodzieży, jak i *ustawiczne*, kiedy oddziaływania mają miejsce w ciągu całego życia człowieka.

Wychowanie może mieć charakter *naturalny*, gdy udział oddziaływań wychowawczych na jednostkę zaznacza się w różnych formach życia społecznego w ramach jej naturalnego środowiska, np. rodzina, jak i *instytucjonalny*, gdzie wychowanie odbywa się poza otoczeniem rodzinnym np. w przedszkolu, szkole.

Ze względu na stosowanie w wychowaniu metody można wyróżnić wychowanie *instrumentalne* (masowe), w którym wychowanek jest przedmiotem manipulacji lub oddziaływanie odbywa się za pomocą środków masowego przekazu, jak i *podmiotowe* (konstruktywne), stymulujące aktywność jednostki, w sposób wyzwalający zachowania twórcze.

Wychowanie można sklasyfikować jako *ideologiczne*, w którym występuje praktyczne realizowanie z góry wytyczonych celów, np. kształtowanie określonego poglądu na świat, jak i *aksjologiczne*, wywodzące się z systemu wartości, filozofii.

Wychowanie może mieć także charakter bezpośredni jak i pośredni. Charakter *bezpośredni* związany jest z aktywnym kontaktem rodzica (wychowawcy) z dzieckiem (wychowankiem), mający na celu wywołanie zmian w dziecku (wychowanku) lub w jego otoczeniu. *Pośredni* typ procesu wychowania związany jest z kierowaniem oddziaływań wychowawczych nie wprost do dziecka (wychowanka), lecz do innych osób znaczących dla niego bądź do grup, stanowiących ważny kontekst społeczny (Rostowska, 2006).

Wychowanie w aspekcie psychologicznym traktuje się jako jeden z ważnych mechanizmów regulujących aktywność człowieka. Mechanizm ten warunkują społeczeństwo i kultura. Zakłada się, że w prawidłowym środowisku wychowawczym wraz z wiekiem jednostka wykształca i doskonali system regulacji wewnętrznej, przybierającej postać m.in. samowychowania. Rolą rodziców jest realizowanie w procesie wychowania dwóch funkcji: socjalizacyjnej i emancypacyjnej. *Funkcja socjalizacyjna* (adaptacyjna) wiąże się z przygotowaniem jednostek do podejmowania różnych zadań w społeczeństwie i na jego rzecz w sposób nie naruszający ładu społecznego. Natomiast *funkcja emancypacyjna* (wyzwalająca) wiąże się z organizowaniem takich warunków działania w środowisku rozwijającej się osoby, aby jej potencjał mógł się wyzwalać i realizować.

W prawidłowym środowisku wychowawczym istnieje dynamiczna równowaga między funkcją socjalizacyjną i emancypacyjną, co oznacza, że oferty wychowawcze realizowane są efektywnie, a jednocześnie z poszanowaniem odrębności i indywidualności wszystkich uczestników procesu wychowawczego. Podstawowe cechy takiego środowiska związane są z jasnością reguł dotyczących funkcjonowania wszystkich uczestników procesu wychowawczego, z drożnością kanałów komunikacji wewnątrz niego

oraz poza nim oraz między nim a społecznością lokalną oraz federalnego stylu działania, respektującego względną autonomię osób, grup i instytucji (Rostowska, 2006).

Rodzice zastępczy mają obowiązek zadbania o integralne wychowanie powierzonego im dziecka, podejmując całokształt oddziaływań związanych z jego rozwojem fizycznym, psychicznym, społecznym i kulturalnym (Łuczyński, 2008). Jak wynika z przeglądu literatury rodzice, którzy dostrzegają problemy, często twierdzą, że ich podopieczni sprawiają nie tylko jeden lecz kilka różnych problemów (Ruszkowska, 2013). Na czym polega specyfika przebiegu procesu wychowania w rodzinie zastępczej i z jakimi trudnościami opiekunowie muszą się zmierzyć? Poniżej podjęto próbę udzielenia odpowiedzi na pytanie.

3. Znaczenie funkcjonalności systemu rodzinnego w przebiegu procesu wychowania dziecka objętego pieczą zastępczą

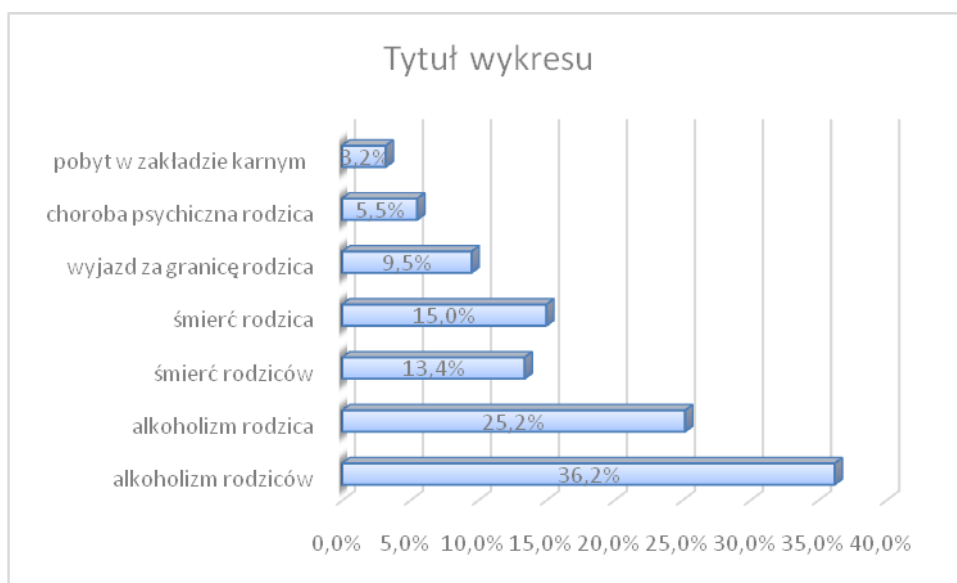
Liczne badania dotyczące wpływu oddziaływań wychowawczych rodziny na rozwój i wychowanie dziecka dowiodły, że czynnikami warunkującymi ich charakter są: świadomość celów wychowawczych rodziców oraz sposoby ich realizacji, postawy rodzicielskie, więzi emocjonalne w rodzinie, rodzaj stosunków interpersonalnych w grupie rodzinnej, a także struktura rodziny i jej poziom moralno - społeczny (Poraj, 1988). Indywidualność rodziny, wynikająca z szeregu czynników psychologicznych oraz będąca konsekwencją zaburzeń sytuacji rodzinnej, np. występowania napięć nerwowych czy traumatycznych przeżyć ma ogromne znaczenie dla procesu wychowania dziecka. Dowodzą tego liczne teorie psychologiczne dotyczące wpływu interakcji w grupie rodzinnej na rozwój sfery społeczno-emocjonalnej i osobowościowej dziecka (Freud, 2010; Erikson, 2011). Wielu rodziców zastępczych podkreśla trudności, których doświadczają w związku z objęciem pieczą zastępczą dziecka. Jak wynika z badań niektóre dzieci objęte pieczą zastępczą często uciekają z domu, wagarują, kłamią, kradną czy korzystają z używek (Ruszkowska, 2013). Z ustaleń M. Kolankiewicz (2007) czy też G. Gajewskiej (2008) można się dowiedzieć, że spośród dzieci opuszczających rodziny zastępcze, co czwarte zostaje ponownie umieszczone w kolejnej rodzinie zastępczej, a 19% dzieci w placówkach opiekuńczo-wychowawczych. Wyjaśnienie tejże sytuacji można odnieść do myśli zawartej w teorii społecznego uczenia się. Zakłada ona, że okres wczesnego dzieciństwa jest czasem ważnych doświadczeń, w którym rozwój sprowadzony jest do procesu przyswajania nawyków zależnych od kar i nagród. W rodzinach dysfunkcyjnych małe dziecko nie dysponując wystarczającymi możliwościami wyrażania swych odczuć jest narażone na szokowe reakcje urazowe, które mogą stanowić przyczynę urazów psychicznych. Stąd w późniejszym, także dorosłym życiu jednostki można zauważyć odreagowywanie konfliktów dziecięcych zamiast dążenia realizowania motywów autonomicznych (Bandura, 1968; Dollard, Miller, 1969). Famililodzy podkreślają, że dziecko stanowi część układu stosunków międzyludzkich łączących je z osobami dorosłymi, zaś podstawowym źródłem zaburzeń jego zachowania są czynniki tkwiące w systemie rodzinnym (Radochoński i in., 2014). Dzieci umieszczone w rodzinach zastępczych najczęściej pochodzą z rodzin określanych mianem *dysfunkcyjnych*. Rodziny cechujące się *całkowitą dysfunkcyjnością*¹ nie potrafią dostatecznie dobrze

¹Dysfunkcyjność rodziny (funkcja negatywna) może być *całkowita* bądź *częściowa*. Dysfunkcyjność całkowita oznacza, że wystąpiło kompletne niepowodzenie w realizacji zadań rodziny, w związku z czym muszą ją w tym zastąpić inne osoby czy instytucje. Natomiast dysfunkcyjność częściowa związana jest z trudnościami w realizacji niektórych funkcji, np. emocjonalnej, wychowawczej (Izdebska, 2000).

wypełniać swoich zadań związanych z realizacją codziennych obowiązków, zaspokojeniem potrzeb materialnych oraz egzystencjalnych swych członków. Ponadto nie zapewniają możliwości indywidualnego rozwoju wszystkich członków rodziny oraz nie udzielają wsparcia w sytuacjach trudnych (Barbaro, 1997).

Analizując przyczyny nie sprawowania pieczy nad dzieckiem przez rodziców naturalnych na pewno można stwierdzić, że są one zróżnicowane, jednak najczęściej sprowadzają się do trzech zasadniczych: rodzice nie mogą sprawować opieki nad dzieckiem, np. z powodu choroby, nie potrafią tego czynić, np. z powodu młodego wieku lub nie chcą wychowywać dziecka, wykazując w tym aspekcie złą wolę. Przyczyny umieszczenia dzieci w rodzinie zastępczej zwykle są związane z różnorodnymi przejawami dysfunkcyjności rodzin naturalnych. Zalicza się do nich alkoholizm rodziców, śmierć rodzica lub rodziców, wyjazd za granicę, występowanie chorób psychicznych czy pobyt w zakładzie karnym (wykres 1).

Wykres 1. Rozkład procentowy przyczyn umieszczenia dzieci w rodzinach zastępczych

Źródło:

opracowanie własne na podstawie M. Ruszkowska (2013)

Należy mieć świadomość, że dzieci objęte pieczą zastępczą posiadają ogromny bagaż negatywnych doświadczeń, bowiem funkcjonowanie niektórych rodzin naturalnych powoduje u nich traumę. Dzieci te przejawiają wiele zaburzeń w funkcjonowaniu psychicznym, które utrudniają rodzicom zastępczym realizowanie roli wychowawcy. Najczęściej wymieniane są: emocjonalne obciążenia, brak poczucia bezpieczeństwa, problemy z tożsamością, poczuciem przynależności, doświadczanie konfliktu lojalności, odmienne wartości, tradycje, zasady zachowania, kultura w obrębie dwóch systemów rodzinnych (Chapman i in., 2004; Cattabeni, 2008; Joachimowska, 2008).

Można sądzić, że dziecko zabrane z domu rodzinnego, w którym nie były zabezpieczone jego podstawowe potrzeby życiowe (fizjologiczne, bytowe, emocjonalne), w którym doznawało zaniedbania, porzucenia czy wręcz przemocy, umieszczone w bezpiecznym oraz stabilnym dla niego środowisku rodziny zastępczej powinno odczuć ulgę i zadowolenie. Czy tak się rzeczywiście dzieje? Zwykle nie, bowiem każda zmiana, a tym bardziej zmiana, która wiąże się z separacją dziecka od rodziców, wywołuje w nim silne napięcie emocjonalne. Dziecko traci osoby najbliższe, traci wszystko to, co dotychczas było jego światem: bliskich, grupę rówieśników, swoje podwórko, a także znane mu zwyczaje, nawyki i sposób życia. Dominuje u niego poczucie zagubienia i przerażenia, pojawiają się uczucia smutku, upokorzenia, złości. Czasem występuje u dziecka poczucie krzywdy, bowiem obwinia się ono za zaistniałą sytuację, np. myśląc, że było mniej wartościowe. Większość trudnych emocji doświadczanych dziecko związanych jest z utratą rodziny naturalnej. Sytuacja psychologiczna, w której się znajduje jest porównywana ze stanem „żałoby”, a pierwszą jej manifestacją jest płacz, protest lub wyparcie bolesnego problemu (Łapuga, Wojtanowicz, 2012).

W początkowym etapie „żałoby” dziecko może zaprzeczać, jakoby kiedykolwiek doznało krzywdy w swym domu, idealizować rodziców, snuć fantazje na temat swego powrotu, ale może też zachowywać się tak, jakby fakt opuszczenia rodziny w ogóle go nie obchodził i nie zranił. W kolejnym etapie przeżywania żalu mogą pojawić się zaburzenia eksternalizacyjne lub internalizacyjne. Pierwszy rodzaj zaburzeń polega na kierowaniu złości na zewnątrz swojej osoby (zachowania agresywne), natomiast drugi typ zaburzeń cechuje przejawianie złości do wewnątrz (depresja, lęk, koszmarne sny, wycofanie się z kontaktów rówieśniczych, trudności w nauce, sięganie po używki) (Schaffer, 2005). Pełniąc rolę wychowawcy rodzic zastępczy ma za zadanie pomóc dziecku w radzeniu sobie z trudnymi emocjami. Postawa rodzicielska cechująca się mądrością i udzielaniem wsparcia jest kluczem do pokonania problemów. Nie można jednak wykluczać możliwości skorzystania ze specjalistycznego wsparcia. Dzieci objęte pieczą zastępczą różnią się między sobą w zakresie radzenia sobie z problemami emocjonalnymi, które stanowią dla nich ogromne obciążenie. Dlatego porównania z innymi dziećmi stosowane przez opiekunów zastępczych mogą działać destrukcyjnie. Dzieci odseparowane od rodzin naturalnych potrzebują czasu, by uporać się z lękiem i złością. Badania H. N. Taussig i in. (2001) wskazują, że dzieci, które przebywały w opiece zastępczej przez 6 lat, przejawiały mniej zaburzeń zachowania niż dzieci, które wróciły w krótkim czasie do rodziców biologicznych. Potwierdzają to wyniki wielu innych badań (m.in. Leitenburg i in., 1981; Wald i in., 1988).

Kolejnym problemem, który wpływa na swoisty przebieg i wymagania procesu wychowania dziecka objętego pieczą zastępczą stanowi niedostateczny poziom zaspokojenia potrzeby bezpieczeństwa dzieci objętych pieczą zastępczą. Stanowi on konsekwencję wczesnej i trwałej separacji dziecka od rodziny naturalnej, stanowiąc poważne zagrożenie dla jego rozwoju oraz prowadząc do nieodwracalnych zmian w strukturze osobowości (Chapman i in., 2004). Wielu autorów podkreśla wagę prymarnej więzi dziecka z matką. J. Bowlby określa przywiązanie jako instynktowną, opartą na mechanizmach biologicznych więź między matką, a dzieckiem, która kształtuje się już w 1 roku życia i staje się podstawą późniejszych relacji społecznych (Bowlby, 1951). Dlatego też rodzice zastępczy w ramach prawidłowo przebiegającego procesu wychowania powinni jednocześnie starać się zapewnić dziecku poczucie bezpieczeństwa oraz zadbać o więź dziecka z rodziną biologiczną. Stanowi to warunek konieczny do rozwoju tożsamości

dziecka, co z kolei pozwala na kształtowanie prawidłowych, opartych na poczuciu bliskości relacji z innymi (Chapman i in., 2004).

Posiadanie „dwóch par rodziców” często prowadzi do występowania u dziecka *konfliktu lojalności*, który związany z utrzymywaniem kontaktów rodzicami biologicznymi przy jednoczesnym budowaniu więzi z rodzicami zastępczymi. Konflikt lojalnościowy przejawia się stanem emocjonalnej labilności przejawianej w stosunku do rodziców naturalnych i do nowych opiekunów zastępczych. Chapman i in., (2004) stwierdzili, że konflikt lojalności stanowi jeden z ważniejszych czynników mających wpływ na dobrostan dziecka z przebywania w pieczy zastępczej. Badania wykazują, że konflikt ten ma poważne konsekwencje dla funkcjonowania dzieci, z próbami samobójczymi włącznie (Pilowsky i Kates, 1996; Haight i in., 2001). Obecna jest również idealizacja rodziców biologicznych (Kufeldt i in., 1995). W badaniach P. R. Johnsona i in. (1995) ponad połowa badanych dzieci twierdziła, że przez większość czasu odczuwa tęsknotę za rodzicami biologicznymi nawet po upływie miesięcy czy lat od przejścia w opiekę zastępczą, a spotkania z rodzicami biologicznymi mają dla nich duże znaczenie (Kufeldt, 1994).

W prawidłowo przebiegającym procesie wychowania dziecka objętego pieczą zastępczą opiekunowie muszą mieć świadomość, że sprawują nad dzieckiem opiekę tymczasowo, tylko na okres potrzebny rodzinie naturalnej, by mogła powrócić do stanu wydolności wychowawczej. Istotne jest, by dziecko nie odczuwało rywalizacji między rodzicami zastępczymi i naturalnymi. W poprawnie przebiegającym procesie wychowania opiekunowie zastępczy powinni poruszać w rozmowach z dzieckiem temat powodu, dla którego znalazło się w poza rodziną naturalną i dlaczego rodzice nie mogą prawować nad nim opieki. Podając informacje należy pamiętać, by dostosować je do wieku i poziomu rozwoju dziecka oraz by unikać pejoratywnych określeń rodziców naturalnych dziecka. Informacje nie muszą być obszernie, szczegółowe, ale bezwzględnie prawdziwe. Wielokrotnie obserwuje się, że w dłuższej perspektywie czasowej utrzymywanie więzi dziecka z rodzicami naturalnymi daje mniej negatywnych następstw niż całkowite oderwanie dziecka od korzeni.

Warto zaznaczyć, że utrzymywanie relacji opiekunów zastępczych z naturalnymi rodzicami dziecka często bywa bardzo kosztowne emocjonalnie. Wiele badań wskazuje na trudne relacje w obrębie dwóch systemów rodzinnych, jakże mocno odmiennych pod względem wartości, tradycji, zasad zachowania i kultury (Cattabeni, 2008). W większości (84 rodziny stanowiące 88% badanych rodzin) rodzice zastępczy uważają, że kontakty z naturalnymi rodzicami dziecka negatywnie wpływają na funkcjonowanie rodziny zastępczej i właściwe wypełnianie przez nią zadań, w tym również opiekuńczo-wychowawczych. Niektórzy z opiekunów zastępczych uważają ponadto, że rodzice naturalni powinni być odpowiednio przygotowywani do wizyt w rodzinach zastępczych, a nawet szkoleni tak jak opiekunowie. Niewielka liczba badanych opiekunów zastępczych (2 rodziny) dostrzegła potrzebę wspólnych spotkań z rodzinami naturalnymi oraz fakt, że mają one duże znaczenie dla dziecka, które tęskni za domem rodzinnym. Około 9,5% wszystkich respondentów (9 rodzin) wydawało się być zadowolonych ze współpracy z rodzicami biologicznymi. Uzyskane przez M. Ruskowską (2013) rezultaty badań można porównać z wynikami M. Rżysko (2010), gdzie tylko 10% badanych rodzin zastępczych uważało, że obowiązek współpracy jest ułatwieniem w funkcjonowaniu rodziny zastępczej. Z ogólnospołecznego punktu widzenia należy też uwzględnić pozytywne oddziaływanie na resocjalizację oraz dobrostan psychiczny rodzin naturalnych.

Rodzice zastępczy mają obowiązek dbania o rozwój intelektualny objętego pieczęcią zastępczą dziecka. Rozwijanie zainteresowań oraz stymulowanie rozwoju poznawczego w niektórych przypadkach okazuje się jednak wyjątkowo trudne. Dlaczego? Wyjaśnieniem mogą służyć założenia hierarchicznej teorii potrzeb A. Maslowa (2010). Niedostateczny poziom zaspokojenia potrzeby bezpieczeństwa dziecka z rodziny dysfunkcyjnej w dalszej perspektywie utrudnia mu realizowanie potrzeb wyższego rzędu, jak np. afiliacji, uznania oraz samorealizacji (Maslow, 2010). Według L. Winogrodzkiej (2007) dzieci z rodzin zastępczych doświadczają wielu problemów prowadzących do niepowodzeń szkolnych. Mają trudności w funkcjonowaniu w szkole związane z zajmowaniem niskiej i poniżej przeciętnej pozycji socjometrycznej (62,7% badanych dzieci) lub będąc odrzuconym przez grupę (17% badanych dzieci). Dzieci te przejawiają także niski lub bardzo niski poziom uspołecznienia (45,8%) oraz niski poziom motywacji do nauki (42,4%). Cechują je zachowania o charakterze antyspołecznym (32,2%), agresywnym (23,7%) oraz aroganckim, związanym z brakiem dyscypliny (30,5%).

Warto podkreślić, że pozytywny stosunek do nauki u dziecka kształtuje się w dwóch etapach tj. wstępnym, który obejmuje wiek przedszkolny i końcowym, obejmującym rok bezpośrednio poprzedzający pierwszą klasę. Zatem od wieku objętego pieczęcią zastępczą dziecka będzie zależeć realizacja funkcji edukacyjnej i przebieg procesu wychowania w tym aspekcie. Rodzice zastępczy młodszych dzieci mogą pracować nad kształtowaniem nawyków uczenia i stosunkiem do obowiązków szkolnych od podstaw. Natomiast rodzice starszych dzieci zdecydowanie powinni koncentrować się na wyrównywaniu braku w wiadomościach dziecka, na porządkowaniu treści, nie wykluczając profesjonalnej pomocy w tym obszarze rozwoju dziecka. Z psychologicznego punktu widzenia niepowodzenia szkolne to nie tylko przykrość dla samego dziecka, ale i kłopot dla jego rodziny. Świadomość rodziców, że często doznawane niepowodzenia szkolne wpływają niekorzystnie na ogólny rozwój dziecka, na jego psychikę, motywację, obraz samego siebie, poczucie wyuczonej bezradności przyczyniając się tym samym do poważnych konsekwencji społecznych może pomóc w ich zaangażowaniu na rzecz wczesnego reagowania, w przypadku pojawienia się trudności w nauce. W procesie wychowania rodzice zastępczy powinni kształtować u dziecka poczucie sprawczości i celowości działań. Celowe działanie w dużej mierze zależy od wewnętrznego obrazu świata człowieka. Dlatego im bardziej stabilne i istotne dla dziecka oraz jego aktywności wzorce odnajduje ono w swoim środowisku, tym silniejszy i bardziej korzystny pod względem rozwojowym i wychowawczym wpływ środowiska na dziecko. Prawidłowo przebiegający proces wychowania jest szczególnie potrzebny we współczesnym świecie ciągłych i dynamicznie dokonujących się zmian. Ważnym jest zatem by nauczyć dziecko umiejętności gospodarowania swymi zasobami psychicznymi, samoregulacji i samorozwoju niż zaoferować sztywne wzorce zachowań. Naczelnym celem wychowania jest bowiem ukształtowanie osobowości wolnej, która kierując się własną wolą, dokonywać będzie wyborów zgodnych z moralnymi zasadami oraz funkcjonować w środowisku, którego jest ogniwem.

4. Perspektywa pomocy psychologicznej w świetle działań realizowanych w ramach międzynarodowego projektu FALEFOS

Z naukowych ustaleń wynika, iż w rodzinach o zróżnicowanej strukturze proces wychowania przebiega w odmienny sposób. W zależności bowiem od liczby osób tworzących rodzinę, od relacji między nimi, od podjęcia przez nie ról rodzinnych i realizowanych w związku z nimi zadaniami każda rodzina funkcjonuje w swoisty sposób. Znajduje to odzwierciedlenie w cechach procesu wychowania i realizowaniu się osób dorosłych w rolach rodziców (Wałęcka-Matyja, 2014; Liberska, Matuszewska, 2014).

Przebieg procesu wychowania w rodzinie zastępczej wiąże się z wieloma trudnościami, których pokonywanie w codzienności stanowi stale wyzwanie dla opiekunów dziecka. Niewątpliwie rodzina zastępcza stwarza szansę na powstanie więzi osobowych i umożliwia dziecku życie w stabilnym środowisku wychowawczym. Nawet jeśli rodzina zastępcza nie zastąpi dziecku w pełni utraconej rodziny naturalnej, jeżeli nie uchroni go przed poczuciem krzywdy z powodu odtrącenia przez własnych rodziców, to należy z dużą dozą pewności przyjąć, że pozytywne skutki wychowawcze przeważą nad negatywnymi. Dziecko wychowujące się w rodzinie zastępczej wzrasta w środowisku bardziej naturalnym, bliższym życiu rodzinnemu i społecznemu, niż to ma miejsce w domu dziecka.

W świetle literatury najlepsze warunki dla prawidłowego rozwoju dziecka stwarza rodzina określana mianem *rodziny funkcjonalnej*. W teorii systemowej jej najistotniejszą cechą jest elastyczna struktura, przy założeniu, że autorytet należy do rodziców, a granice międzypokoleniowe są wyraźne. Innymi ważnymi cechami rodziny funkcjonalnej są sprzyjające warunki do indywidualnego rozwoju każdego członka rodziny, przy jednoczesnym zachowaniu więzi wewnątrzrodzinnej oraz styl komunikacji między rodzinną, charakteryzujący się otwartością myśli, uczuć, spontanicznością, respektowaniem różnic i subiektywnego świata innych a także humorem (Rostowska, 2009). Na ile jednak rodziny zastępcze, w których umieszczane są dzieci w sytuacji kryzysowej, mają wiedzę na ten temat? Na ile potrafią radzić sobie z emocjami, które budzi w nich dziecko i jego naturalni rodzice? Jak radzą sobie z nową sytuacją psychologiczną, w której się znaleźli?

Pomimo, że kandydaci na rodziców zastępczych, uczestniczą w szkoleniach o specjalistycznym profilu, przygotowujących ich do podjęcia i prawidłowego realizowania roli rodzica zastępczego, to nadal przebieg procesu wychowania dzieci może być dla nich zaskakujący. Jeden z powodów mogą stanowić podwójne potrzeby dzieci i młodzieży objętych pieczęią zastępczą. Z jednej strony większość dzieci, niezależnie od rodzaju czasu pobytu w rodzinie zastępczej czuje się jak część rodziny, jest blisko związana ze swymi opiekunami i na ogół nie stara się ich opuścić. Jednocześnie dzieci objęte pieczęią zastępczą twierdzą, że czują się szczęśliwe w czasie spotkań z rodzicami biologicznymi, chciałyby wydłużyć czas wizyt naturalnych rodziców i rodzeństwa. Znaczna część dzieci objętych opieką zastępczą wierzy, że ponownie będą mieszkać z rodzicami naturalnymi. Dlatego też koniecznością jest rozwijanie opieki zastępczej dla dzieci we współpracy obu systemów rodzinnych z pracownikami socjalnymi, aby wesprzeć edukację tych rodzin we wszystkich sferach. Działania te są niezbędne do poprawy zarówno warunków życia rodzin, a także możliwości rozwojowych i edukacyjnych dzieci.

Jedną z propozycji naukowych, poruszającą problematykę procesu uczenia się rodzin zastępczych stanowi międzynarodowy projekt Family Learning in Foster Familie, realizowany w ramach programu Lifelong Learning Programme – Grundtvig. Praca na rzecz sformułowania normy jakości dla systemu rodzinnej opieki zastępczej wykonywana jest przez zespół psychologów i pedagogów Wydziału Nauk o Wychowaniu Uniwersytetu Łódzkiego wspólnie z partnerami z Austrii, Szwajcarii, Niemiec, Włoch i Rumunii. Zadania zespołu z Uniwersytetu Łódzkiego dotyczyły opracowania narzędzi i badania analizy potrzeb rodzin zastępczych, naturalnych oraz pracowników socjalnych (metodologia), opracowania wyników analizy potrzeb (wywiady, grupy fokusowe, raporty), rozwijania idei warsztatów, a także ich realizacji, działań dysseminacyjnych oraz udziału we wszystkich innych pracach, jak np. organizacja seminarium tematycznego, przygotowanie poradnika dla osób zajmujących się pieczą zastępczą. Główne zagadnienia poruszane w projekcie FALEFOS odnosiły się do następujących pytań:

- Jak mają sobie radzić członkowie rodzin naturalnych i zastępczych w warunkach sprzeczności i sytuacji konfliktowych, które wynikają z podwójnego rodzicielstwa i braku współpracy?

W jaki sposób pracownicy socjalni mogą wspomagać proces uczenia się rodzin z korzyścią dla obu stron?

- W jaki sposób współpraca wpływa na procesy rozwojowe, zarówno w rodzinie zastępczej, jak i w rodzinie naturalnej? - Jak wpływają na funkcjonowanie rodzin w opiece zastępczej ramy prawne i instytucjonalne?

Dalsze cele sformułowane w projekcie FALEFOS odnosiły się do kwestii związanych z podniesieniem poziomu świadomości rodzin na temat systemów opieki zastępczej, ze wzrostem świadomości problematyki opieki zastępczej w sytuacjach uczenia się w związku z rodzinnym doświadczeniem, ze wzmocnieniem współpracy w trójkącie: rodzice zastępczy, naturalni rodzice, pracownik socjalny, z zapewnieniem nowego obszaru badań w dziedzinie nauk o rodzinie, z porównaniem systemów opieki rodziny zastępczej w Europie jako szansy na uczenie się od siebie nawzajem, z precyzyjnym zdefiniowaniem ról i obowiązków wszystkich grup docelowych, w miarę możliwości dostosowanych do ich potrzeb i oczekiwań

Reasumując, idea projektu FALEFOS centralizowała się na uświadomieniu znaczenia procesu uczenia się rodziny (family learning). Zaznacza się, że powszechnym jest zawężanie rozumienia procesu uczenia się rodziny do działań polegających na wspieraniu formalnej edukacji dzieci. Chodzi jednak o coś więcej, o świadomość, refleksję, rozważenie obecności nieformalnych procesów uczenia się i związanych z nim wartości, relacji i tożsamości w ramach różnych warunków. W świetle powyższego wydaje się słusznym kontynuowanie prac naukowych nad udoskonaleniem i stwarzaniem takich warunków, które pozwoliłyby rodzicom zastępczym na pełną oraz prawidłową realizację zadań wychowawczych.

Koncentrujący się na wspieraniu rodziny zastępczej projekt oczywiście nie wyczerpuje kompleksowo zasadniczych kwestii wynikających ze specyfiki procesu wychowania dzieci w omawianym środowisku. Psychologia ma pełną świadomość, że stanowi istotny element systemu złożonego z wiedzy oraz działań ekonomicznych, prawnych, etycznych, mających charakter ewolucyjny i rozwojowy.

Bibliografia:

- Bandura, A. (1968). *Agresja w okresie dorastania: wpływ praktyk wychowawczych i stosunków rodzinnych*. Warszawa: PWN.
- Barbaro, B. (1997). *Pacjent w swojej rodzinie*. Warszawa: PWN.
- Bowlby, J. (1951). Maternal care and mental health. *Bulletin of the World Health Organization*, 3, 355-533.
- Bronfenbrenner, U. (1976), Ekologia rozwoju człowieka: historia i perspektywy. *Psychologia Wychowawcza*, 19 (5), 537-549.
- Brzezińska A. (2000). *Psychologia wychowania*. W: Strelau J. (red). *Psychologia. Podręcznik akademicki*. T. 3, dział IX, s.227-239.
- Chapman, M. V., Wall, A.i Barth R. P. (2004). Children's Voices: The Perceptions of Children in Foster Care. *American Journal of Orthopsychiatry*, 74, 293-304.
- Cattabeni, G. (2008). *Dziecko przybyłe z daleka : adopcja i rodzina zastępcza*. Wyd. Instytut Wydawniczy Pax.
- Dollard J., Miller N.S. (1969). *Osobowość i psychoterapia: analiza w terminach uczenia się, myślenia i kultury*. Warszawa: PWN.
- Erickson, E., H. (2011). *Dopełniony cykl życia*. Gliwice: Wyd. Helion
- Freud, S. (2010). *Wstęp do psychoanalizy*. Warszawa: PWN.
- Gajewska, G. (2008). Dni rodzinnej opieki zastępczej. *Problemy Opiekuńczo – Wychowawcze*, nr 7, s. 55 – 57.
- Haight, W. L., Black, J. E., Workman, C. L., Tata, L. (2001). Parent-child interaction during foster care visits. *Social Work*, 46, 325– 338.
- Harwas-Napierała, B. (2010). Rodzina w kontekście współczesnych zagrożeń.w: T. Rostowska, A. Jarmołowska (red.).*Rozwojowe i wychowawcze aspekty życia rodzinnego*, s. 11-21, Warszawa: Wyd. Difin.
- Izdebska, J. (2000). *Dziecko w rodzinie u progu XXI wieku : niepokoje i nadzieje*. Białystok: Wyd. „Trans Humana”.
- Joachimowska, M. (2008). *Rodzicielstwo zastępcze. Idea-Problemy-Analizy-Kompetencje*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego.
- Johnson, P. R., Yoken, C., Voss, R. (1995). Family foster care placement: The child's perspective. *Child Welfare*, 74, 959– 974.
- Kalus, A. (2014). Rodzina zastępcza. w: I.Janicka, H.Liberska (red.), *Psychologia rodziny*, 356-383. Warszawa: PWN.
- Kufeldt, K., Armstrong, J., Dorosh, M. (1995). How children in care view their own and their foster families: A research study. *Child Welfare*, 74, 695– 715.
- Kufeldt, K. (1994). Inclusive foster care: Implementation of the model. In B.McKenzie (Ed.), *Current perspectives on foster care for children and youth* (pp. 84– 100). Toronto: Wall & Emerson.
- Kusio, U. (1998). *Rodzina zastępcza jako środowisko wychowawcze*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie Skłodowskiej.
- Kolankiewicz, M. (2007). Charakterystyka rodzin zastępczych. *Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze*, t. 10, 17-23.
- Leitenberg, H., Burchard, J. D., Healy, D., Fuller, E. J. (1981). No delinquent children in state custody: Does type of placement matter? *American Journal of Community Psychology*, 9, 347– 360.

- Łapuga, M., Wojtanowicz K. (red.) (2012). *Mapa pomocy rodzinie. Rodzicielstwo zastępcze i adopcja*. Wyd. Regionalny Ośrodek Polityki Społecznej w Krakowie, Kraków.
- Łuczynski A. (2008). *Dzieci w rodzinach zastępczych i dysfunkcyjnych*, Wyd KUL: Lublin.
- Maslow, A. (2010). *Motywacja i osobowość*. Warszawa: Wyd. PWN.
- Mickiewicz P. (2013). Formy opieki nad dzieckiem. w: A. Kwaśniewska (red.). *Poradnik rodzicielstwa zastępczego*, s. 7-10. Warszawa.
- Pilowsky, D. J., Kates, W. G. (1996). Foster children in acute crisis: Assessing critical aspects of attachment. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 35, 1095–1097.
- Poraj G. (1988). *Rodzinnie uwarunkowania w nawiązywaniu kontaktów interpersonalnych dzieci jedynych i mających rodzeństwo*. W: L. Niebrzydowski (red.), *Rodzinnie uwarunkowania kontaktów interpersonalnych dzieci i młodzieży*, s. 65-133. Wrocław: Ossolineum.
- Przetacznik-Gierowska M., Włodarski Z. (2002). *Psychologia wychowawcza*. Warszawa: PWN.
- Radochoński, M., Perenc, L., Radochońska, A. (2014). Rodzina a zachowania anty społeczne. W: I. Janicka, H. Liberska (red.). *Psychologia rodziny*, s.505-523. Warszawa: Wyd. PWN.
- Rostowska, T. (2009). *Małżeństwo, rodzina, praca a jakość życia*. Kraków: Wyd. IMPULS.
- Rostowska T. (2006). Wychowawcza rola szkoły w perspektywie psychologicznej. W: T. Rostowska, J. Rostowski (red.). *Wokół wychowania. Rola rodziny i szkoły w procesie socjalizacji dziecka*, 47-56. Łódź: Wyd. WSI.
- Ruszkowska M., (2013). *Rodzina zastępcza jako środowisko opiekuńczo-wychowawcze*. Warszawa: Wyd. Centrum Rozwoju Zasobów Ludzkich.
- Rżysko M. (2010). Rodziny zastępcze - doświadczenia, potrzeby, problemy. *Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze*, 3, 19-25.
- Schaffer, H.R. (2005). *Psychologia dziecka*. Warszawa: PWN.
- Taussig, H. N., Clyman, R. B., Landsverk, J. (2001). Children who return home from foster care: A 6 year prospective study of behavioral health outcomes in adolescence. *Pediatrics*, 108, 10-20.
- Tyszkowa, M. (2009). Jednostka a rodzina: interakcje, stosunki, rozwój. W: M. Przetacznik-Gierowska, M. Tyszkowa (red.) *Psychologia rozwoju człowieka*, s.124-150. Warszawa: PWN.
- Ustawa z dnia 9 czerwca 2011 r. o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej
- Wałęcka-Matyja K. (2014). Rola i funkcje rodziny. W: I. Janicka, H. Liberska (red.). *Psychologia rodziny*, s. 95-110. Warszawa: Wyd. PWN.
- Wald, M. S., Carlsmith, J. M., Leiderman, P. H. (1988). *Protecting abused and neglected children*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Wałęcka-Matyja, K. (2009). *Struktura rodziny a zróżnicowanie zachowań społecznych i osobowości młodzieży*. Łódź: Wyd. UŁ.
- Winogrodzka, L. (2007). *Rodziny zastępcze i ich dzieci*. Wyd UMCS: Lublin.
- Serwis Głównego Urzędu Statystycznego, Pomoc społeczna i opieka nad dzieckiem i rodziną w 2012 roku;
http://www.stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/ZOS_Pomoc_spoeczna_i_opieka_nad_dzieckiem_i_rodzina_w_2012_r.pdf s. 31; data publikacji 2013-10-14 (Dostęp: 20.01.2015).